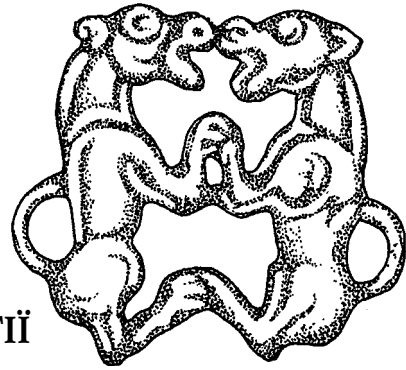

Ю.П. Зайцев

ШОЛОМИ ТИПУ МОНТЕФОРТИНО І ГАЛАТСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ У БОГАЗКЕЇ: ОДИН КАЗУС У ВІТЧИЗНЯНІЙ САРМАТОЛОГІЇ

Статтю присвячено виправленню помилкової інформації про поховання в Богазкеї (Анатолія, Мала Азія), що нібито містило шолом Монтефортино, монету першої половини I ст. до н. е., латенську зброю і фібули. Згаданий понад 15 років тому цей неіснуючий комплекс став основою для висновків про значно пізнішу появу шоломів зазначеного типу і сарматів — учасників війн Мітрідата VI Євпатора, які побували в Галатії і принесли ці шоломи в Північне Причорномор'я¹.

Зброя та військові обладунки є однією із найвиразніших груп артефактів, що дають великі можливості для різних історичних реконструкцій. Повною мірою це стосується й етруссько-італійських шоломів типу Монтефортино, що походять із території Північного Кавказу і датуються елліністичним часом (рис. 1).

У сучасній вітчизняній історіографії у різних варіантах існує дві версії, що пояснюють цей феномен.

Перша версія: шоломи потрапили в Північне Причорномор'я з кельтами (галатами) в III—II ст. до н. е. (Трейстер 1992, с. 44—45; Бруяко, Россохацкий 1993, с. 80; Виноградов 1999, с. 77—80).

Друга версія: поява шоломів синхронна за часом із Мітрідатовими війнами і пов'язана з їх

подіями (кінець II — початок I ст. до н. е.) (Раев 1988, с. 39; Shchukin 1989, s. 239; Раев, Симоненко, Трейстер 1990, с. 124; Раев, Simonenko, Treister 1991, p. 470—471; Шукин 1994, с. 143; Редина, Симоненко 2002, с. 85—86; Симоненко 1993, с. 89—90; 1994, с. 16; 2001, с. 95—96; 2005, с. 258—259; Трейстер 1992, с. 40—42; Treister 1993, p. 791; Еременко 1997, с. 177—178).

Одним із головних аргументів на користь другої гіпотези вже понад 15 років слугує один сюжет, на який слід звернути увагу.

У спеціальній праці Б.А. Раєва, О.В. Симоненка, М.Ю. Трейстера «Этрусско-италийские и кельтские шлемы Восточной Европы» було зазначено: «Находка кельтского погребения близ Богазкея, содержащего аналогичный шлем (идеться про шоломи типу Монтефортино. — Ю. З.), латенский меч, копье, фибулы среднелатенской схемы вместе с серебряной тетрадрахмой Ариобазарна I, чеканенной в 70—63 гг. до н. э. (Bittel 1976, s. 241; Bittel 1978, s. 172) объясняет пути проникновения ранних этрусско-италийских и кельтских шлемов в степи юга России. Это могла быть военная добыча сарматов, попавшая к ним во время пребывания в войсках Митридата VI Евпатора, разграбивших азиатские провинции, включая Галатию, либо военная добыча кочевников, захваченная во время сражений с войсками Митридата VI во время их пребывания в Северном Причерноморье» (Раев, Симоненко, Трейстер 1990, с. 124).

Згодом це поховання, щоправда, вже без детального опису його вмісту, було згадано в кількох працях, присвячених латенським та італійським старожитностям Північного Причорномор'я (Treister 1991, p. 77; Трейстер 1992, с. 39—40; Treister 1993, p. 791), а також у контексті хронології імпортованих шоломів у сарматських пам'ятках (Полин 1992, с. 52).

¹ Мою доповідь на цю тему було заявлено в програмі ХХІV Крупновських читань, що проходили в м. Налчик (Кабардино-Балкарія, Росія) у квітні 2006 р. Стислий її зміст було опубліковано до початку конференції у спеціальному збірнику (Зайцев 2006). Під час роботи секції у робочому порядку, на прохання Б.А. Раєва і О.В. Симоненка, безпосередньо перед цією доповіддю було поставлено їх виступ «Шоломи Монтефортино Східної Європи: погляд через 15 років», не зазначений у програмі Читань. Виступ було присвячено коригуванню попередніх висновків цих дослідників, створенню нової типології та хронології шоломів Монтефортино, знайдених у Північному Причорномор'ї. Основний висновок дослідників про сарматську належність комплексів із такими шоломами і їх появу в Північному Причорномор'ї під час Мітрідатових війн залишився незмінним. Під час слухання цього виступу виявилось, що значною мірою він фактично був відповіддю на вже опубліковані тези доповіді Ю.П. Зайцева і певним чином їх переказував. При цьому саму тему доповіді Ю.П. Зайцева не було згадано. Вважаючи таку ситуацію несумісною з методами ведення наукової дискусії, я зняв свою доповідь з порядку денного Читань.

Рис. 1. Карта знахідок імпортованих шоломів типу Монтефортіно в Північному Причорномор'ї: 1 — Біленьке; 2 — Весела Долина; 3 — Мар'ївка; 4 — Токмак; 5 — Привольє; 6 — Новопрохорівка; 7 — Новочеркаськ; 8 — Марієнталь; 9 — Рогівська; 10 — Сергієвська; 11 — Заманкул; 12 — Чегем (Раєв, Симоненко, Трейстер 1990; Симоненко 2001, з виправленнями та доповненнями автора)

Рис. 2. Некрополь Богазкея. Кам'яна гробниця № 12, південний сектор (Kühne 1969)

Принципова важливість такого комплексу і його непересічне значення для археології пізнього еллінізму здавались очевидними, проте

звернення до згаданого джерела інформації — тез доповідей Курта Біттеля, присвячених проблемі виділення галатських старожитностей у Малій Азії (Bittel 1976; 1978), — привело до несподіваних результатів.

Щодо першої праці (Bittel 1976) наведена інформація виявилася некоректною: у ній нічого не вдалося знайти ні про шолом, ні про драхму Аріобазарна I. У посиланні на іншу працю (Bittel 1978) також допущено неточності, що мають принциповий характер. Те, що було представлено як єдиний комплекс, насправді виявилось переліком яскравих знахідок, не пов'язаних між собою, що походять із різних місць.

До того ж на зазначених сторінках згадано і якийсь шолом із Галатської області, в якому було знайдено бронзовий черпак і поряд — пізньоелліністичну кераміку. Шолом бронзовий, оснащений нащічниками на шарнірах, з витягнутою округлою неорнаментованою тулією, вузьким напотиличником. Напотиличник і кант прикрашено штрихами.

На думку К. Біттеля, таку форму можна визначити як тип Каппенхельм (Karpenhelm), що не типовий для північних Апеннін, починаючи з V ст. до н. е. При цьому в праці не наведено зображення шолому (Bittel 1978, s. 172—174).

Рис. 3. Некрополь Богазкея: 1 — ділянка великого храму, ґрунтове пох. 1; 2 — південний сектор, ґрунтове пох. 4; 3, 4 — ділянка храму 1, гробниця № 2 з черепичним перекриттям (Kühne 1969)

З подібного опису важко скласти собі більш-менш конкретне уявлення про предмет, тим більше не можна використовувати як аналогію північнопричорноморським шоломам типу Монтефортіно.

Матеріали некрополя в Богазкеї порівняно повно видані й дають змогу отримати певне уявлення про цю пам'ятку (Bittel, Naumann 1939; Bittel, Naumann 1952; Bittel 1969; Voehmer 1972). Поховання так званого галатського некрополя були розташовані на території відомого хетського міста-фортеці Богазкеї (рис. 1) та сконцентровані переважно на території храмового комплексу № 1 і в південній частині городища, де було розкопано 31 гробницю з кам'я-

них плит (рис. 2), 39 простих ґрунтових могил (рис. 3, 1, 2), 10 поховань у піфосах, 3 гробниці з черепиці (рис. 3, 3, 4) та одне трупоспалення (Kühne 1969, S. 35—45). Більшість поховань були або зовсім без інвентарю, або він був нечисленний та невизначний.

На думку дослідників, загальне датування поховань розглядається в межах IV ст. до н. е. і часом правління Августа з переважанням поховань II—I ст. до н. е. (Kühne 1969, S. 40).

На особливу увагу заслуговують кілька поховань із предметами озброєння та іншими яскравими датувальними знахідками.

Кам'яна гробниця J/21, ділянка храму 1. Виявлена на схід від воріт укріплення, біля під-

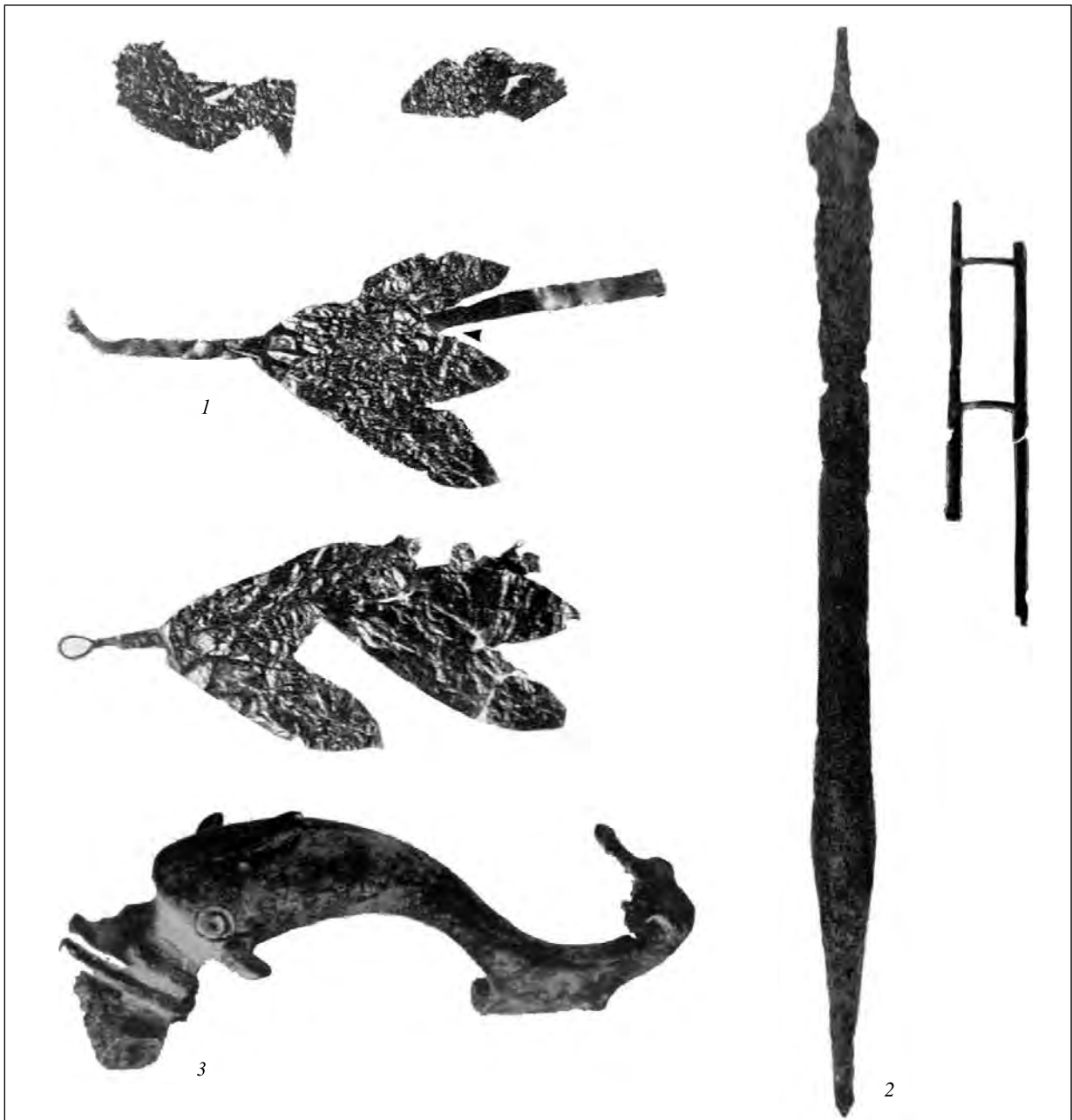

Рис. 4. Некрополь Богазкея. Кам'яна гробниця J/21, інвентар: 1 — деталі золотого вінка; 2 — залізний меч та бронзові деталі піхов; 3 — бронзова фібула із рештками залізної голки (Bittel, Naumann 1939; 1952; Boehmer 1972)

ніжжя оборонної стіни. Орієнтована вздовж фасаду стіни, за лінією захід—схід, споруджена з великих плит. Кістяк похованого майже зтілів.

Інвентар: довгий залізний меч, фрагменти дерев'яних піхов із металевими деталями (поздовжні залізні скоби з бронзовими поперечними перекладами) (рис. 4, 2); бронзова лита фібула у вигляді дельфіна із рештками залізної голки (рис. 4, 3); фрагменти золотого вінка (рис. 4, 1), рельєфна чаша з лаковим покриттям, прикрашена чотирикутними зірками і спіральними завитками; 3 веретеноподібних унгентарії зі світло-коричневої глини з високими ніжками і

тонкими довгими горловинами; одноручний гончарний горщик із кулеподібним корпусом (Bittel, Naumann 1939, S. 33—35; Bittel, Naumann 1952, S. 120—121; Boehmer 1972, P. 68).

Кам'яна гробниця № 3, ділянка храму 1. Поховання дорослої людини на спині, у витягнутому положенні, головою на схід.

Інвентар: біля правої ноги — залізний меч у залізних піхвах (рис. 5, 3) із залізним кільцем (рис. 5, 4), під мечем — три фрагменти залізного наконечника списа (рис. 5, 5) (Kühne 1969, S. 39).

Кам'яна гробниця № 11, південний сектор. Складена з великих плит. Скелет дорослої лю-

дини лежав на правому боці, головою на південний схід.

Інвентар: у роздавленому черепі лежала срібна тетрадрахма царя Брогітара (Brogitarus) першої половини I ст. до н. е. (рис. 5, 1); фрагменти срібної діадеми — вінка у вигляді довгих пластин із заокругленими кінцями (рис. 5, 2); фрагменти залізного предмета (Kühne 1969, S. 41; Bittel 1969, S. 47).

Кам'яна гробниця № 12 (рис. 2), південний сектор. Скелет дорослої людини лежав на спині у витягнутому положенні, головою на північний схід, руки витягнуті вздовж тулуба.

Інвентар: біля лівого плеча, під нижньою щелепою — срібна драхма каппадокійського царя Аріобазарна I (70—63 рр. до н. е.) (рис. 6, 3); біля ніг з лівого боку — червонолаковий горщик із червоно-коричневої глини (рис. 6, 1) та «мегарська» чаша з добре відмуленої глини, покритої червоно-коричневим якісним лаком (рис. 6, 5). Під горщиком було знайдено залізну фібулу середньо-латенської схеми (рис. 6, 2), на лівій руці — маленька залізна каблучка. Біля стоп, під посудинами, виявлено 25 залізних цвяхів із напівсферичними шапочками (рис. 6, 4) — оббивка підошви шкіряних сандалій (Kühne 1969, S. 40; Bittel 1969, S. 47; Boehmer 1972, S. 139).

Отже, матеріали некрополя в Богазкеї суперечать картині, представленій у праці Б.А. Раєва, О.В. Симоненка та М.Ю. Трейстера.

Очевидно, що поховання (комплексу) з шоломами Монтефортіно, латенським мечем, списами, фібулами середньолатенської схеми і монетою Аріобазарна I насправді не існує ані на цьому некрополі, ані взагалі в Малій Азії. Відповідно, зникає і будь-яке археологічне підтвердження гіпотези про малоазійське (галатське) походження північнопричорноморських шоломів Монтефортіно та їх господарів-сарматів — учасників малоазійських походів Мітрідата VI Євпатора.

Наслідки такої помилки виявилися значними. Неправильне датування за некоректною інформацією шоломів типу Монтефортіно IV—III ст. до н. е. (Раєв, Симоненко, Трейстер 1990, с. 119—120)² разом із неіснуючим комплексом, що нібито фіксує факт їх значно пізнішої появи, міцно закріпили у вітчизняній науці переконан-

² Між іншим, в одній зі своїх ранніх праць О.В. Симоненко з посиланням на працю Г. Робінсона (Robinson 1975, р. 19, ill. 9) датував шолом типу Монтефортіно з Мар'івки кінцем III—II ст. до н. е. і заперечував сарматську належність комплексу, в якому його було знайдено (Симоненко 1986, с. 65—67). Археологічний контекст знахідок подібних шоломів у південній Франції, Іспанії та північній Італії також дає діапазон дат у межах III—II ст. до н. е. (Зайцев 2005, с. 93—94).

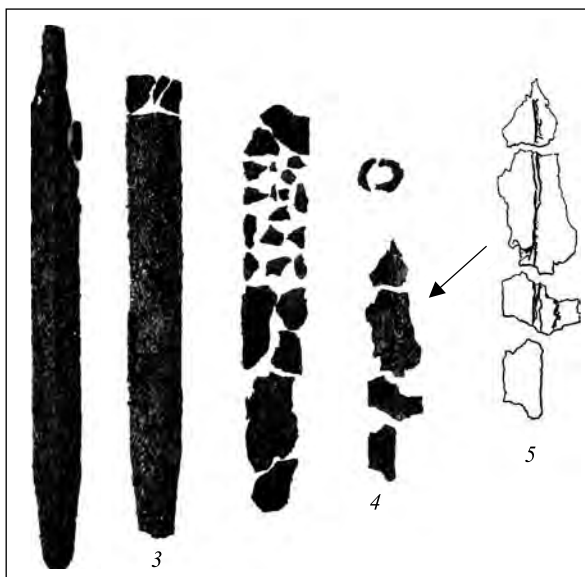
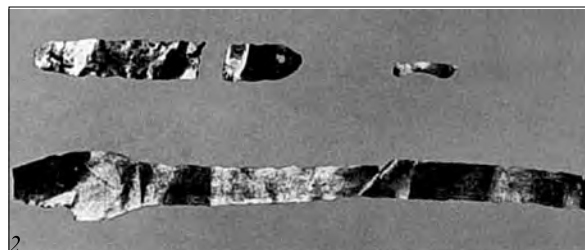

Рис. 5. Некрополь Богазкея. Інвентар кам'яної гробниці № 11, південний сектор (1 — срібна монета Брогітара; 2 — деталі срібного вінка) і кам'яної гробниці № 3, південний сектор (3 — фрагменти залізного меча і залізних піхов; 4 — фрагменти залізного перся; 5 — фрагменти залізного наконечника списа) (Kühne 1969; Boehmer 1972)

ня про те, що «... шлеми типу Монтефортіно находились в употреблении часто в течение столетий, неоднократно меняя своих владельцев» (Раєв, Симоненко, Трейстер 1990, с. 125; Полин 1992, с. 52; Шукин 1994, с. 143; Виноградов 1999, с. 77, 79; Туаллагов 2002, с. 100) з далекосяжними історичними висновками.

Як випливає з наведеного опису, в різних похованнях некрополя Богазкея знайдено меч, наконечники списів, фібули середньолатенської схеми, що не мають прямих аналогій серед знахідок у Північному Причорномор'ї та на Північному Кавказі. Ця обставина не дає змоги підтримати висновок про малоазійське (галатсь-

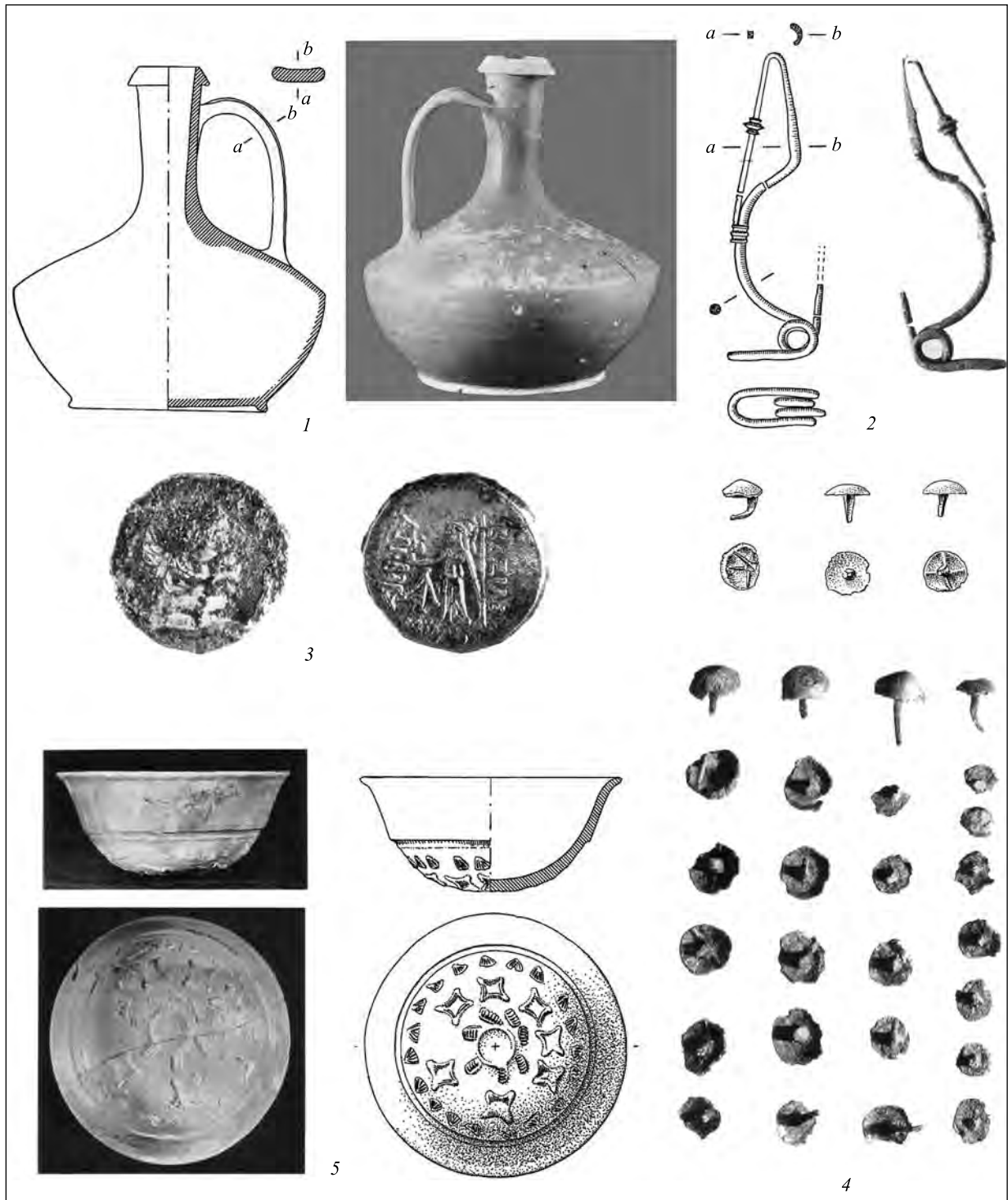

Рис. 6. Некрополь Богазкея. Кам'яна гробниця № 12, південний сектор, інвентар: 1 — червонолаковий горщик; 2 — залізна фібула; 3 — срібна монета Аріобазарна I (Кападокія); 4 — залізни цвяхи (оббивка підшов сандалій) (Kühne 1969; Voehmer 1972); 5 — «мегарська» чашка

ке) походження латенських старожитностей Північного Причорномор'я, а відтак, і їх датування часом Мітрідатових війн (II—I ст. до н. е., перша третина I ст. до н. е.) (Трейстер 1992, с. 39—40; Еременко 1997, с. 180—182).

Деякі особливості поховального інвентарю (меч з ознаками республіканського гладіуса, шар-

пірна лита фібула, поховальні вінки, залізни цвяхи як підбивки до сандалій) у поєднанні з монетними знахідками дають змогу датувати некрополь у Богазкеї часом, близьким до початкового етапу встановлення римського панування в малоазійській Галатії, одразу після падіння держави Мітрідата VI Євпатора.

- Бруяко И.В., Россохацкий А.А.* Кельто-италийский шлем из коллекции Белгород-Днестровского музея // Петербургский археологический вестник. — 1993. — № 7. — С. 78—80.
- Виноградов Ю.А.* Северное Причерноморье после падения Великой Скифии (своеобразие стабилизации в регионе второй половины III — первой половины II вв. до н. э.) // *Hypoboreus: studia classica*. — 1999. — Vol. 5, Fasc. 1. — P. 56—82.
- Еременко В.Е.* «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997. — 231 с.
- Зайцев Ю.П.* Крестовидные удила Северного Причерноморья // Четвертая кубанская археологическая конференция: Тез. и докл. — Краснодар, 2005. — С. 88—94.
- Зайцев Ю.П.* Шлемы типа Монтефортино и галатский некрополь в Богазкее: один миф отечественной сарматологии // XXIV «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа: Тез. докл. — Нальчик, 2006. — С. 81—82.
- Полин С.В.* От Скифии к Сарматии. — К., 1992. — 200 с.
- Раев Б.А.* Бронзовый шлем из коллекции Новочеркасского музея // КСИА. — 1988. — № 194. — С. 36—39.
- Раев Б.А., Симоненко А.В., Трейстер М.Ю.* Этруско-италийские и кельтские шлемы в восточной Европе // Древние памятники Кубани (материалы семинара). — Краснодар, 1990. — С. 117—135.
- Редина Е.Ф., Симоненко А.В.* «Клад» конца II—I вв. до н. э. из Веселой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы: Материалы и исследования по археологии Кубани. — Краснодар, 2002. — Вып. 2. — С. 78—96.
- Симоненко О.В.* Пізньюскіфський комплекс з с. Мар'ївка Миколаївської обл. // Археологія. — 1986. — № 55. — С. 63—68.
- Симоненко А.В.* Клады снаряжения всадника II—I вв. до н. э.: опыт классификации и этнической интерпретации // Вторая кубанская археологическая конференция: Тез. докл. — Краснодар, 1993. — С. 89—90.
- Симоненко А.В.* Северное Причерноморье в составе сарматской культурно-исторической общности // Проблемы истории и культуры сарматов: Тез. докл. междунар. конф. — Волгоград, 1994. — С. 15—17.
- Симоненко А.В.* Погребение у с. Чистенькое и «странные» комплексы последних веков до н. э. // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2001. — Вып. 4. — С. 92—104.
- Симоненко А.В.* Тираспольские курганы, «странные комплексы» и сираки на Днестре // Четвертая кубанская археологическая конференция: Тез. и докл. — Краснодар, 2005. — С. 255—260
- Трейстер М.Ю.* Кельты у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 37—50.
- Туаллагов А.А.* Две находки импортных шлемов из Центрального Предкавказья // Античная цивилизация и варварский мир: Материалы VIII археологического семинара. — Краснодар, 2002. — С. 100—103.
- Щукин М.Б.* На рубеже эр. — СПб., 1994. — 323 с.
- Bittel K.* Die Galater in Kleinasien, archäologisch gesehen // Assimilation et résistance a la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VI-e Congrès International d'Etudes Classiques. Madrid, Septembre 1974. — Bucureşti; Paris, 1976. — P. 241—249.
- Bittel K.* Die Galater, archäologisch gesehen // The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology. Ankara — Izmir 23 — 30 / IX/ 1973. — Ankara, 1978. — S. 169—174.
- Bittel K., Naumann R.* Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Bogazkuyu 1938 // Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin. — 1939. — N 77. — S. 3—46.
- Bittel K., Naumann R.* Воргазкюу — Наттуля. Ergebnisse der Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts und der Deutschen Orient-Gesellschaft in den Jahren 1931—1939. — Stuttgart, 1952. — 184 s. + 64 taf.
- Bittel K.* Bemerkungen zu einigen späthellenistischen Grabfunden aus dem sogenannten Südareal im Bezirk des Tempels I in Bogazköy // Bogazköy IV. Funde aus den Grabungen 1967 und 1968. — Berlin, 1969. — S. 45—48.
- Kühne H.* Die Bestattungen der hellenistischen bis spätkaiserzeitlichen periode // Bohazkuyu IV. Funde aus den Grabungen 1967 und 1968. — Berlin, 1969. — S. 35—45.
- Boehmer M.R.* Die Kleinfunde von Bohazköy. Aus den Grabungscampagnen 1931—1939 und 1952—1969. — Berlin, 1972. — 247 s. + 98 taf.
- Raev B., Simonenko A., Treister M.* Etrusco-italic and Celtic Helmets in Eastern Europe // Jahrbuch des römisch — germanischen Zentralmuseums Mainz. — Mainz, 1991. — № 38. — Teil 2. — S. 465—496.
- Robinson H.R.* The Armour of Imperial Rome. — London, 1975. — 196 p.
- Treister M.Ju.* The Celts in the North Pontic Area: a Reassessment // Antiquity. — 1993. — 67, N 257. — P. 789—804.
- Treister M.Ju.* Etruscan Objects in the North Pontic Area and the Ways of Their Penetration // Studi Etruschi. — 1991. — Vol. 57 — MCMXCI (Serie III). — P. 71—79.
- Shchukin M.B.* 1989. Rome and Barbarians in Central and Eastern Europe (1st century B.C. — 1st century A.D.) BAR International Series 542. — Pt. 1. — 246 p.

Одержано 21.12.2007

Ю.П. Зайцев

ШЛЕМЫ ТИПА МОНТЕФОРТИНО
И ГАЛАТСКИЙ НЕКРОПОЛЬ В БОГАЗКЕЕ:
ОДИН КАЗУС В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ САРМАТОЛОГИИ

Статья посвящена корректировке неправильной информации об одном комплексе из Богазкее в Малой Азии, который якобы содержал шлем Монтефортино, латенские меч, копья и фибулы, а также монету первой половины I в. до н.э. На самом деле, эти предметы найдены в разных местах: шлем является случайной находкой, а оружие, фибулы и монеты происходят из нескольких погребений грунтового некрополя Богазкее. Упомянутый более 15 лет назад, этот несуществующий погребальный комплекс послужил основой для формирования выводов о сильном запаздывании шлемов упомянутого типа и о сарматах, побывавших в Галатии во время войн Митридата VI Евпатора и принесших эти шлемы в Северное Причерноморье. Восстановление действительной картины лишает эти версии археологического обоснования а также показывает проблематичность прямого сопоставления древностей латенского облика из Северного Причерноморья и Малой Азии.

Yu.P. Zaytsev

HELMETS OF MONTEFORTINO
TYPE AND GALATIAN NECROPOLIS IN BOGAZKÖY.
AN INCIDENT IN HOME SARMATIAN STUDIES

The article corrects the incorrect information about an assemblage in the Bogazköy necropolis in Asia Minor, which was said to be consisting of a Montefortino helmet, a La Tène sword, spears and brooches, and also a coin of the first half of the 1st c. BC. As a matter of fact, all of these items were found in different places. The helmet is a chance find, and other objects come from several graves of the Bogazköy necropolis. Mentioned more than 15 years ago, this not existing assemblage caused the generation of conclusions about the far late use of helmets of Montefortino type, and about the Sarmatians having visited Galatia during the Second Mithridatic War, and having brought these helmets to the north coast of the Black Sea. Reconstruction of real facts deprives these versions of archaeological grounds, and also shows the complexity of the direct comparison of antiquities of La Tène appearance from the north coast of the Black Sea with those from Asia Minor.